

Антон Паннекук

«Соціалізм і релігія»¹

1907 року

I

Якщо ми спробуємо знайти ключ до взаємних стосунків соціалізму і релігії в безпосередньому спілкуванні соціалістичних ораторів і письменників з релігійними діячами, то легко переконаємося, що в цьому відношенні панують найбільше непорозуміння, плутанина і внутрішні протиріччя. З одного боку, ми бачимо, що багато робітників, вступаючи до лав соціалістів, також викидають за борт свою теологічну віру і часто ведуть запеклу боротьбу з релігією; ба більше, вчення, які становлять основу і силу сучасного соціалізму та утворюють разом із ним абсолютно нову концепцію світу, непримиренно протистоять релігійній вірі. З іншого боку, ми бачимо, як вірні прихильники християнства, навіть священники, вимагають соціалізму саме в силу свого християнського вчення і збираються під прапори робітничого руху. І всі агітатори, і, що ще важливіше, всі програми міжнародних соціалістичних партій, одноставно оголошують релігію приватною справою окремих людей, у яку інші не мають права втручатися. Тим не менш, більшість священників і офіційних представників релігії дуже завзято борються з соціал-демократією. Вони стверджують, що метою цього руху є лише винищення віри, і наполегливо повторюють усі висловлювання наших великих поборників: Маркса, Енгельса, Діцгена, в яких вони роблять критичні зауваження щодо релігії та захищають свій власний матеріалізм як наукову доктрину. Цьому, знову ж таки, протистоять товариші в наших власних лавах, які, спираючись на декларацію про нейтральне ставлення до релігії в нашій партійній програмі, воліли б заборонити розповсюдження подібних висловлювань, що зачіпають почуття релігійних людей. Вони кажуть, що мета нашого соціалістичного руху - суто економічна. У цьому вони мають рацію, і ми не забудемо повторити це знову і знову на спростування брехні проповідників. Ми не хочемо прищеплювати людям нову віру або атеїзм, ми хочемо здійснити економічне перетворення суспільства. Ми хочемо витіснити капіталістичне виробництво соціалістичним. Кожен може

¹ Вихідний документ: Anton Pannekoek, 1907, «Socialism and Religion»
<https://www.marxists.org/archive/pannekoek/1907/socialism-religion.htm>

усвідомити практичну здійсненність такого колективного виробництва і його переваги перед капіталістичною експлуатацією з причин, які не мають жодного стосунку до релігії. Для цього ми хочемо домогтися політичної влади для робітничого класу, оскільки вона необхідна як засіб досягнення цієї мети. Необхідність або, принаймні, бажаність цього передання політичної влади може бути зрозуміла будь-яким робітником з його політичного досвіду, без жодних подальших церемоній, незалежно від того, чи є він у питаннях віри протестантом, католиком, іудеєм, чи вільнодумцем без усякої релігії. Тому наша пропаганда має бути присвячена виключно роз'ясненню економічних переваг соціалізму, і все, що може суперечити забобонам релігійних умів, має бути відкинуто.

Хоч би якою очевидною була ця концепція, принаймні в першій її частині, вона все ж має свій недолік, і знайдеться мало тих, хто погодиться з кінцевим висновком. Якби вона була правильною, і якби нашою метою було проповідувати красоти соціалізму всім людям, то, природно, ми мали б звернутися до всіх класів суспільства, і насамперед до найбільш освічених. Але історія соціалізму повністю спростувала утопічних сентименталістів, які хотіли це зробити. З'ясувалося, що заможні класи не дбали про ці переваги, а робітничий клас ставав дедалі доступнішим для такого роду розуміння. Це саме по собі вказує на те, що необхідно розглянути щось більше, ніж просто довести людям здійсненність економічної трансформації суспільства. Ця трансформація та її інструмент, завоювання робітничим класом політичної влади, можуть бути тільки результатом великої класової боротьби. Але для того, щоб успішно довести цю класову боротьбу до кінця, необхідно організувати весь робітничий клас, пробудити його політичний інтелект, дати йому глибоке розуміння внутрішніх сил, які рухають світом. Крім того, необхідно знати силу і слабкість супротивників робітничого класу, щоб якнайкраще використати їх, і щоб бути в змозі енергійно протистояти всім впливам, які можуть послабити внутрішню і зовнішню силу організованої армії робітників. Тільки ясне розуміння всіх політичних і соціальних явищ може вберегти нинішніх керівників і учасників соціалістичного руху від промахів і помилок, які можуть серйозно зашкодити пропаганді серед ще неосвічених мас. Тільки глибоке знання дасть їм змогу своєю тактикою виривати все нові й нові поступки у своїх ворогів і приносити користь робітничому класу.

Якщо факт, що для успішного ведення боротьби в наших лавах потрібна максимальна кількість знань і розуміння, і якщо матеріалістичні праці наших великих умів мають тенденцію підвищувати цей інтелект, то спроба приховати та придушити ці праці та концепції з будь-якої іншої причини, окрім як для того, щоб уникнути зіткнення з забобонами людей обмежених знань, була б пов'язана з великими незручностями.

Наша теорія, соціалістична наука, заснована Марксом і Енгельсом, першою дала нам ясне уявлення про різні соціальні взаємозв'язки, які впливають на наш рух. Тому нам необхідно буде звернутися до цієї науки для отримання задовільної відповіді на питання про співвідношення між соціалізмом і релігією.

II

Якщо ми хочемо розв'язати питання про наше ставлення до релігії, то насамперед необхідно, щоб наша наука просвітила нас щодо її походження, природи і майбутнього релігії, і це просвітництво, як і будь-яка наука, має ґрунтуватися на досвіді й фактах. Нині ми бачимо в усіх країнах із сильно розвиненим соціалістичним рухом, що маса класово свідомих робітників не має релігії, тобто не вірить у жодні релігійні доктрини і не дотримується жодної з них. Це видається на перший погляд тим більш дивним, що ця маса, як правило, не отримала достатньої шкільної освіти. З іншого боку, "освічені" класи, тобто буржуазія, дедалі більше й більше повертаються до віри, хоча свого часу серед них був сильний антирелігійний рух. Отже, схоже, що віра чи невір'я не є головним чином результатом культури, певної міри знань та освіченості. Соціалістичні робітники - перші, серед тих, у кого нерелігійність з'являється як соціальне масове явище. Цьому має бути якась певна причина, і якщо це не виявиться просто скороминущим фактом, то це обов'язково призведе до дедалі більшого й більшого обмеження поля релігії соціалізмом.

Прихильники релігії стверджують, що це не так, оскільки релігія, на їхню думку, - це щось більше і вище, ніж проста богословська віра. Відданість ідеалу, готовність іти на жертви заради великої справи, віра в остаточну перемогу Добра - все це, як кажуть, теж релігія. У цьому сенсі соціалістичний рух можна навіть назвати глибоко релігійним. Звісно, ми не збираємося чіплятися до слів. Ми просто скажемо, що це значення терміна "релігія" не є загальноприйнятим. Ми прекрасно знаємо, що соціалістичний робітничий народ сповнений великого і високого ідеалізму, але в нього це не пов'язано з вірою в якусь надприродну силу, яка нібито керує світом і спрямовує долі людей. Ми використовуємо термін "релігія" тільки в цьому останньому значенні, тобто як віру в бога.

Тепер давайте запитаємо себе, звідки береться ця віра і що вона означає. Очевидно, що віра в надприродну силу, яка керує людьми і світом, може існувати тільки доти, доки невідомі реальні сили, що керують процесами в природі та у світі людей. Каффір, який служить носієм на південноафриканській залізничній станції і раптово почув, як апарат Морзе починає подавати сигнали, вірить, що в ньому схований бог. Він глибоко схиляється перед апаратом і благоговійно вимовляє: "Я зараз же повідомлю начальнику" (телеграфісту). Це уявлення ненавченої людини цілком зрозуміле, як і те, що первісні люди вірили, що природа навколо них наповнена всілякими таємничими духами. У своєму господарстві вони повністю залежать від природи. Багато природних і невідомих сил загрожують їхньому життю і роботі, інші ж сприятливі, корисні, благотворні для них. У них немає можливості пізнати і контролювати ці сили. Вони видаються їм надприродними, людиноподібними силами з незалежною волею, і вони намагаються впливати на них засобами свого обмеженого розумового кругозору, молитвами, жертвоприношеннями або, можливо, погрозами. Невеликі загальні знання, необхідні для ведення господарства, тісно пов'язані з їхніми релігійними уявленнями. Жерці завдячують своїм величезним впливом саме тому факту, що вони є ментальними керівниками виробництва. Як у їхніх уявленнях про сили

природи елементарні та грубі емпіричні знання змішані з фантастичним забобоном, так і їхні релігійні церемонії є сумішшю дій, необхідних у виробництві, і дій абсолютно забобонних і марних.

Цивілізовані люди вже не відчують такого переважного впливу сил природи. Хоча не можна сказати, що вони науково зрозумілі на початку цивілізації, все ж люди дедалі більше виходять з-під їхнього прямого впливу. Методи виробництва і праці стали настільки розвиненими, що люди почуваються більш незалежними від природних явищ і не такі безпорадні перед ними, як дикуни. Коли ми переходимо до пізнішої стадії цивілізації, до епохи капіталізму, то зустрічаємося з природничою наукою, що швидко розвивається, яка систематично досліджує сили і впливи природи і розкриває їхні таємниці. Застосовуючи цю науку в техніці, сили природи навіть підпорядковуються виробництву предметів першої необхідності. Таким чином, для сучасної цивілізованої людини природа більше не таїть у собі таємничих сил, які могли б спонукати її повірити в надприродні сили. Ці духи минулого приручені й поставлені на службу їй як звичайні сили природи, закони і процеси яких їй відомі.

Проте ми бачимо, що клас, у якому втілюється ця культура і ця перевага над природою, залишився або знову став релігійним здебільшого, за винятком сильної тимчасової течії, буржуазного матеріалізму в дев'ятнадцятому столітті. Чому це так? Які в них є підстави припускати існування надприродного вершителя долі людства? Інакше кажучи, які існують сили, які все ще сильно впливають на існування буржуазії, які все ще невідомі за своїм походженням і природою і тому все ще можуть розглядатися ними як таємничі та природні сили? Ці сили впливають із суспільного ладу. Справді, прислів'я говорить, що кожен сам господар своєї душі, але на практиці більшість капіталістів переконуються, що це не так.

Як незалежний виробник, капіталіст може робити все можливе, він може сумлінно й ощадливо ставитися до своєї справи, він може ретельно експлуатувати своїх працівників без усякого сентиментального ставлення, він може тримати свої власні витрати в пристойних межах, і все ж таки ціни можуть падати, аж до того, що йому доводиться продавати майже без прибутку або навіть у збиток, і, незважаючи на всі його зусилля, на нього наповзає злісне чудовисько невдачі. Або ж його бізнес може йти добре, і він може накопичувати гроші з прекрасною швидкістю, як раптом криза наздоганяє його і поглинає весь його бізнес. Як це відбувається? Він не знає. Йому бракує знань політичної економії, які могли б просвітити його щодо того, що капіталізм обов'язково має породжувати такі великі соціальні сили, які можуть підняти людину до високого процвітання, якщо їй пощастить, але можуть і знищити її. Витоки цих сил слід шукати в тому, що виробництво справді є суспільним, але тільки у формі та видимості виробництва, залежного від приватного підприємництва та контролю. Індивідові здається, що він працює самостійно, але він мусить обмінюватися своєю продукцією з іншими, а умови обміну, ціни і взагалі можливість обміну визначаються сукупністю соціальних умов. Виробництво не регулюється суспільством свідомо. Його суспільний характер стоїть над волею людства, так само як і сили природи, і з цієї причини суспільні закони протистоять людині з неминучістю і жорстокою неблаганністю природних сил. Закони цієї штучної природи, цього процесу виробництва їй невідомі, і тому вона стоїть перед ними так само, як дикуни стоїть перед законами природи. Вони приносять руйнування і нещастя в багатьох формах, а іноді й удачу. Вони примхливо керують його долею, але він не знає і не розуміє їх.

Соціалістичний пролетаріат стоїть перед цими силами з іншою позицією. Саме його пригноблений стан позбавляє його будь-якої зацікавленості у збереженні капіталізму і в приховуванні правди про цю систему. Таким чином, пролетар отримує можливість добре вивчити капіталізм, він змушений досконально ознайомитися зі своїм ворогом. Ось чому науковий аналіз капіталізму, даний у "Капіталі", який є справою всього життя Карла Маркса, зустрів небажання і незрозуміння з боку буржуазних учених, але був із захопленням зустрінутий пролетаріатом. Пролетарі знаходять у цій праці одкровення про причини своєї бідності. Завдяки цьому вченню вони можуть зрозуміти всю історію капіталістичного способу виробництва. Вони усвідомлюють причини, через які незліченні дрібні буржуа неминуче мусять зазнавати краху, чому голод, війни і страждання, супутні кризам, неминуче мусять впливати з цього виробництва. Але вони також бачать, яким чином капіталізм повинен зруйнувати себе за своїми власними законами. Робітничий клас розуміє, чому, завдяки своїй проникливості та знанням, він зможе витіснити капіталізм свідомо регульованим суспільним виробництвом, у якому жодні таємничі сили більше не зможуть принести людству руйнування. Соціалістична частина робітничого класу, таким чином, стоїть перед соціальними силами так само розумно і зрозуміло, як освічений буржуа стоїть перед силами природи.

Тут, таким чином, криється причина нерелігійності сучасного класово свідомого соціалістичного пролетаріату. Вона не є продуктом навмисної антирелігійної пропаганди. Не є вона і вимогою якоїсь програми. Воно приходить радше поступово, як наслідок глибшого соціального розуміння, якого робітники набувають у процесі навчання в галузі політичної економії. Пролетар відокремлюється від своєї віри не будь-якими матеріалістичними доктринами, а вченням, що дає йому змогу ясно і раціонально бачити умови суспільства, і в тій мірі, в якій він досягає той факт, що соціальні сили є природними наслідками відомих причин, у ньому згасає стара віра в чудеса.

III

Для того щоб глибоко зрозуміти природу релігії - а тільки глибоке розуміння дасть нам змогу усвідомити її вплив у сучасному суспільстві - ми маємо дійти ясного уявлення про природу духовних речей загалом. Саме в цьому відношенні філософські праці Йосипа Діцгена такі цінні, бо вони дають нам ясне уявлення про природу розуму, людських думок, теорій, доктрин, ідей загалом. Тільки так ми можемо повністю усвідомити свою роль у суспільному житті та в нинішній боротьбі. Усе, що знаходиться в розумі, є відображенням світу поза нами. Воно виникло з цього світу. Наше уявлення про речі істинні й реальні впливає з нашого досвіду в слові, наше уявлення про речі добрі та святі - з наших потреб. Але ці ментальні віддзеркалення - не просто віддзеркалення, що відтворюють об'єкт точно таким, яким він є, тоді як розум відіграє суто пасивну роль. Ні, розум перетворює все, що він засвоює. Із вражень і почуттів, за допомогою яких матеріальний світ чинить на нього вплив, він будує уявні концепції та припущення. Діцген пояснив, що різниця між світом і розумом, оригіналом і копією полягає в тому, що нескінченно різноманітний, конкретний, постійно мінливий потік явищ, з яких складається реальність, перетворюється розумом на абстрактні, фіксовані, незмінні, жорсткі концепції. У цих концепціях загальні, довготривалі, важливі, значущі факти виокремлюються з багатобарвної картини явищ і

позначаються як природа речей. У такий самий спосіб ми одухотворяємо серед безлічі речей та інститутів, необхідних для нашого добробуту, ті, які ми називаємо добрими, моральними, святими, які необхідні для задоволення наших тривалих, життєво важливих і загальних потреб.

Природа ментальних концепцій і припущень така, що, хоча вони й походять із реальності, але не можуть одразу ж слідувати за реальністю в її безперервних змінах. Коли якусь річ одного разу було отримано з досвіду у вигляді уявної копії, вона закріплюється у свідомості та залишається там як визнана істина, у той час як на розум напливає новий досвід, з яким ця істина вже не може бути примирена. Спочатку ця істина чинить опір, але поступово їй доводиться підкорятися, поки, нарешті, коли нові факти накопичуються в нищівних масах, вона не виявляється поваленою, або ретельно зрозумілою і зміненою. Така історія всіх наукових теорій. На місце старої теорії приходить нова, яка потім дає абстрактне і систематичне узагальнення всієї сукупності матеріальних фактів.

Нас тут цікавлять не стільки наукові теорії, скільки загальні уявлення про природу світу і становище людини в ньому, які закладені у філософіях і релігіях. Це не теорії, абстраговані від досвіду і спеціальних спостережень учених-дослідників. Факти, на яких вони будуються, - це скоріше досвід і почуття цілих народів або суспільних класів. Вони формують свої загальні ідеї та концепції на основі свого досвіду, що стосується їхнього власного становища в природі та в соціальному середовищі, особливо щодо вимог їхнього життя. Там, де на них тиснуть потужні невідомі сили - як ми вже вказували, - в їхній концепції світу домінують надприродні сили, і до цієї фундаментальної думки приєднуються інші концепції. Так було досі майже в усій історії людства, лише за деякими винятками. Отже, в релігійних доктринах ми знаходимо загальні первісні уявлення про природу світу і про стосунки людини з цими невідомими силами, виражені в містифікованих формах. Усе, що потрібно для підтримки або забезпечення інтересів цього класу людей, набуває форми божественного закону. Коли зникає всяка надія на поліпшення шляхом самоствердження, як це було серед розорених римських пролетарів перших віків християнства, тоді лагідне страждання без опору і бездіяльне очікування надприродного порятунку стає найвищою чеснотою.

Нас тут цікавлять не стільки наукові теорії, скільки загальні уявлення про природу світу і становище людини в ньому, які закладені у філософіях і релігіях. Це не теорії, абстраговані від досвіду і спеціальних спостережень учених-дослідників. Факти, на яких вони будуються, - це скоріше досвід і почуття цілих народів або суспільних класів. Вони формують свої загальні ідеї та концепції на основі свого досвіду, що стосується їхнього власного становища в природі та в соціальному середовищі, особливо щодо вимог їхнього життя. Там, де на них тиснуть потужні невідомі сили - як ми вже вказували, - в їхній концепції світу домінують надприродні сили, і до цієї фундаментальної думки приєднуються інші концепції. Так було досі майже в усій історії людства, лише за деякими винятками. Отже, в релігійних доктринах ми знаходимо загальні первісні уявлення про природу світу і про стосунки людини з цими невідомими силами, виражені в містифікованих формах. Усе, що потрібно для підтримки або забезпечення інтересів цього класу людей, набуває форми божественного закону. Коли зникає всяка надія на поліпшення шляхом самоствердження, як це було серед розорених римських пролетарів перших віків християнства, тоді лагідне страждання без опору і бездіяльне очікування надприродного порятунку стає найвищою чеснотою. Але коли потрібна енергійна підготовка до війни, щоб утримати завойовану країну, і вона завершується успіхом, як це було в старозавітних євреїв, тоді Єгова допомагає своєму обраному народові, і ті підкоряються його законам і хоробро б'ються. Під час великої класової боротьби в Європі, званої

Реформацією, кожен із класів, що брали участь у боротьбі, вважав Божою волею все, що узгоджувалося з його класовими інтересами, бо кожен міг уявити собі тільки ті речі як абсолютно добрі й необхідні, які були життєво важливими для існування його класу. Для послідовників Лютера, які любили служити князю, Божий закон, або Божа правда, вимагав покори владі; для вільної буржуазії міст він вимагав кальвіністської рівності людей та обраності за благодаттю; для бунтівних селян і пролетарів - комуністичної рівності всього людства. Релігії того періоду, що боролися, можна в загальних рисах порівняти з політичними партіями сучасності. Члени одного класу збиралися в них, і на своїх з'їздах (радах) вони формували у формі сповідання віри (сьогодні ми б сказали програми) свої загальні уявлення про те, що вони вважали істинним, добрим і необхідним, і що, отже, було Божою правдою і Божою волею. У ті часи релігія була чимось живим, глибоко і тісно пов'язаним з усім життям, і з цієї причини люди постійно змінювали свою релігію. Коли зміну релігії розглядають просто як якесь порушення умовностей, як це відбувається в наші дні, це свідчить про те, що релігія залишається недоторканою великим соціальним рухом сучасності, боротьбою, яка стимулює людей, і стає просто мертвим лушпинням.

З розвитком суспільства виникли нові класи і нові класові антагонізми. Усередині спільнот віруючих, що існували раніше, вирости різні класи і антагонізми, що впливають із них. З одного і того ж шару дрібних буржуа виникли великі капіталісти і пролетарі. Сповідання віри, яке раніше було вираженням живих соціальних переконань у теологічному вбранні, перетворюється на жорстку формулу. Громада віруючих, що була раніше спільністю інтересів, перетворюється на скам'янілість. Ментальні концепції зберігаються за традицією як абстрактні богословські форми доти, доки їх не стрясає сильний шторм нової класової боротьби.

Коли ця нова класова боротьба настає, вона виявляє на своєму шляху старі традиційні антагонізми, і тоді починається боротьба між традиційною вірою і новою реальністю. Нині дійсні класові інтереси однакові у робітників різних релігійних конфесій, у той час як між робітниками і капіталістами однієї релігійної конфесії існує глибокий класовий антагонізм. Але нова реальність потребує часу для подолання старих традицій. З тих часів, коли релігійна громада являла собою живу спільність інтересів, об'єднання членів однієї віри передавалося як традиція, причому традиція священна. Оскільки ця асоціація є уявним образом колишньої реальності, вона зберігається як духовний факт і намагається зберегти себе проти натиску нових фактів, які впливають на свідомість робітника його власним досвідом і соціалістичною пропагандою. Зрештою стара група понять та інтересів, що перетворилася на мертве лушпиння, має поступитися місцем новій групі, заснованій на нинішніх класових інтересах.

Тому релігія лише тимчасово є перешкодою для просування соціалізму. З огляду на святість, яку надають її доктринам і заповідям, вона може зберігатися довше й наполегливіше, ніж інші буржуазні концепції, і ця наполегливість інколи створювала враження, що вірність релігійних робітників буде перешкодою для практичного і спростуванням теоретичного соціалізму. Але в кінцевому рахунку навіть така ідеологія поступається силі реальності, як це довели католицькі робітники в Німеччині.

IV

Соціалістичні вчення прищепили робітничому класу абсолютно нову концепцію світу. Усвідомлення того, що суспільство перебуває в процесі безперервного перетворення, що нещастя, бідність, експлуатація та всі страждання теперішнього часу є лише тимчасовими і скоро поступляться місцем порядку суспільства, що його клас відкриє, і в якому пануватимуть мир, достаток і братерство, - це усвідомлення має з нуля перевернути весь світогляд робітника. Теорія соціалізму закладає науковий фундамент для цієї концепції світу. Політекономія вчить нас розуміти внутрішні закони, за якими рухається капіталістичний процес, а історичний матеріалізм оголює вплив економічної революції на уявлення і дії людей. І це, як матеріалістична доктрина, непримиренно протистоїть релігії. Соціалістичний робітник, який усвідомив свої класові інтереси і тим самим натхнений великою метою своєї класової боротьби, природно, захоче отримати ясне уявлення про наукові основи своїх практичних дій. Для цього він знайомиться з матеріалістичними доктринами соціалізму. Але не тільки через задоволення, одержуване від глибокого розуміння, необхідно, щоб соціалістичні партії сприяли глибокому розумінню цих вчень серед своїх членів. Це необхідно скоріше тому, що таке розуміння необхідне для енергійного ведення нашої боротьби.

Фактичний стан справ, таким чином, прямо протилежний тому, у що вірять і що проголошують богослови. Наші матеріалістичні доктрини не служать для того, щоб позбавити трудящих їхньої релігії. Вони звертаються до наших доктрин тільки після того, як їхня релігія вже зникла, і приходять до нас за глибшим і універсальнішим обґрунтуванням своїх поглядів. Релігія йде не тому, що ми пропагуємо доктрини матеріалізму, а тому, що вона підринається новими простими відомостями в галузі економіки, отриманими в результаті уважного спостереження за сучасним світом.

Заявляючи, що релігія - це приватна справа, ми не маємо на увазі, що для нас несуттєво, яких загальних уявлень дотримуються наші члени. Ми віддаємо перевагу глибокому науковому розумінню перед ненауковою релігійною вірою. Але ми переконані, що нові умови самі по собі змінять релігійні уявлення, і що релігійна або антирелігійна пропаганда не в змозі цього досягти або запобігти.

Тут криється суть відмінності між нашою концепцією і всіма попередніми, між нинішнім пролетарським рухом і колишніми класовими рухами. Наша матеріалістична теорія розкрила для нас дійсні основи колишньої історичної боротьби. Вона показала, що завжди йшлося про класову боротьбу і класові інтереси, метою яких було перетворення економічних умов. Люди не усвідомлювали матеріальних причин своєї боротьби. Їхні концепції та цілі були замасковані містичним покровом вічних істин і святих нескінченних цілей. Тому їхня боротьба велася як боротьба ідей, як боротьба за божественну істину на виконання Божої волі. Ця боротьба набула форми релігійних воєн. Пізніше, коли релігія перестала посідати перше місце, коли буржуазія, уявивши, що може досягнути весь світ розумом, боролася проти представників церкви та дворянства, ця буржуазія уявляла, що веде боротьбу за вищу розумність, за вічну справедливість, засновану на розумі. У той період буржуазія відстоювала матеріалізм. Але вони ще мало розуміли реальну природу боротьби і вели її в цій юридичній містифікації, то тут, то там, як боротьбу з релігією. Вони не бачили, що ця боротьба була нічим іншим, як класовою боротьбою буржуазії проти феодалських класів, і мала на меті тільки встановлення капіталістичного способу виробництва.

У цьому відношенні наша класова боротьба відрізняється від усіх попередніх, бо в силу нашої матеріалістичної науки ми визнаємо її саме тим, чим вона є, а саме боротьбою за економічне перетворення суспільства. Хоча ми відчуваємо високу важливість цієї боротьби і часто висловлюємо у своїх працях, що вона має принести людству свободу і братерство, здійснити християнські ідеали людинолюбства і звільнити людську думку від гніту забобонів, проте ми не уявляємо цю боротьбу як етичну за моральний ідеал, як юридичну за абсолютну свободу і справедливість або як духовну проти забобонів. Бо ми знаємо, що насправді вона ведеться за революцію способу виробництва, за вимоги виробництва, а все інше - лише результати, що впливають із цієї основи.

Це ясне розуміння реального характеру нашої боротьби виражається в заяві про те, що релігія є приватною справою. Між нашою матеріалістичною доктриною і цією практичною вимогою немає ніякого протиріччя. Вони не являють собою дві антагоністичні точки зору, які треба примирити, подібно до того, як "міркування практичної доцільності" треба примирити з "обґрунтованістю теоретичного принципу". Ні, як наші так звані міркування практичної доцільності скрізь є результатом чітко зрозумілої теорії, так і тут, як показують вищенаведені висловлювання. Тому заява про те, що релігія є приватною справою, є вираженням ясно наукового характеру і мети нашої боротьби, необхідним наслідком нашої матеріалістичної теорії історії, і тільки наш матеріалізм здатний дати наукове обґрунтування цій вимозі.
